

ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ԱՐԱՐԸ

Գրիգոր Վրդ. Մազուտեան

(Այս գրութիւնը նորավէպ մը կամ գրական էջ մը չէ, այլ կենդանի վկայութիւն մը վերապրողներուն և անոնց սերունդներուն վրայ ցեղասպանութեան ունեցած ժխտական և երբեմն ալ կործանարար ազդեցութեան մասին: Դիւրագագացութեան տեղի չտալու համար փոխուած են անձերու անունները, բայց դէպքերը ականատեսի վկայութիւններ են:)

Ի վերջոյ եկաւ 2015 թուականը, որ երկարատեւէն ի վեր կը սպասուէր. 1915-ին ծնած մանուկներն անգամ յափտենականութեան մէջ կը հանգչին այժմ: Իսկ 24 Ապրիլ 1915-ի հարիւրամեակի սեմին՝ վերապրողներու մասին տխուր յիշողութիւններ պահ մը կը փոխադրեն զիս անցեալ դարու յիսունական թուականներու սկիզբները, Միացեալ Նահանգներու հիւսիսարեւելեան ափին գտնուող Պոստոն քաղաքը և արուարձանները, ուր ցեղասպանութենէն անմիջապէս ետք կայք առած էին ապահով անկիւն մը փնտռող հայութեան բեկորները, մեծաւ մասամբ Արեւմտեան Հայաստանի գաւառներէն և ի մասնաւորի Խարբերդի նահանգէն: Ամէնքն ալ կա՛մ մագապուած Մեծ Եղեռնէն և կա՛մ սիրելիներ և ընտանիքի անդամներ կորուսած:

1950-կան թուականներու Պոստոնը հայ կենսքի կարեւոր վառարաններէն մէկը կը նկատուէր, որովհետեւ հոն կը գտնուէին ամերիկահայ կուսակցութիւններու կեդրոնները և հայ մասնուր: Բաղաքը և անոր շրջակայքը կային մէկէ աւելի հայ եկեղեցիներ և կազմակերպութիւններու կեդրոններ: Այլ և այլ արուարձաններու և գիւղաքաղաքներու մէջ գոյութիւն ունէին դպրոցականներու համար դասընթացքներ հայ լեզուի և պատմութեան: Տակաւին ողջ էին հին մտաւորականներ, երբեմնի յեղափոխականներ, ազգային դէմքեր, որոնք ջանք չէին խնայեր ժողովուրդին մէջ արծարծելու հայ ոգին: Հակառակ այդ բոլորին՝ սովորութիւն չէր եղած մեծահանդէս նշելու Մեծ Եղեռնի տարեդարձը: Եթէ այդ թուականը շաբթու մէջ իյնար, եկեղեցական արարողութիւնն անգամ մերձակայ Կիրակի օրը կը կատարուէր, որպէսզի եկեղեցին բազմութեամբ լեցուէր: Չուրմ տեսած և ապրած այդ սերունդը վարժ չէր գործի օրերուն խանութ փակելու և Ապրիլ 24-ին եկեղեցի երթալու: Սակայն Կիրակի օր, մեծ թիւով հաւատացեալներ, կը փութային

եկեղեցի և հոգեհանգիստ կը խնդրէին Մեծ Եղեռնին զոհ զացած իրենց մեռելներուն համար: Ս. Պատարագի ընթացքին անկարելի էր չզգալ ներկայ հաւատացեալներու ծանր ապրումները, բայց իրապէս սրտաճմլիկ էր «Տէր Ողորմեա»ի երգեցողութենէն առաջ ա՛յն պահը, երբ լուսարարը կը կարդար հանգուցեալներու և նոսրատուներու ցանկը:

Պոստոն քաղաքէն՝ Պրն. Ա.Ա. Պատարագ և հոգեհանգիստ կը խնդրէ Եղեռնին զոհ զացած իր ընտանիքի տասը անդամներուն համար, ուրիշ մը՝ իր ընտանիքի քառասուն անդամներուն համար, մէկ այլ հայրենակից՝ երկու հարիւր անդամներուն համար...

Եւ այսպէս անվերջ կը շարունակուէր ընթերցումը հարիւրատու վերապրողներու անուանց և հազարատու զոհերու յիշատակումով: Հոգեհանգիստ խնդրողներուն մէջ կային անձեր, որոնք միակ վերապրողներն էին իրենց ընտանիքէն: Անուններու ընթերցումը անողորբ կերպով կը ստիպէր ներկայ հաւատացեալները իրարու հետ բաժնելու իրենց ահաւոր հասարակաց ցարը: Նման պահերուն էր որ կարելի էր զգալ ցաւին խորութիւնը վերապրողներու սրտերուն մէջ և հասկնալ թէ ինչու համար անոնցմէ շատեր կը խուսափէին խօսիլ այդ սեւ օրերուն մասին: Անոնց մէջ չկար մէկը, որ թէ՛ հոգեպէս և թէ՛ մարմնապէս խոցուած չլլար: Ոմանք իրենց աչքին առջեւ տեսած էին խողովաղումը սիրելիներու, ուրիշներ ստիպողութեան կամ բռնութեան տակ լքած էին իրենց հայրերը, մայրերը կամ նոյնիսկ զաւակները: Կային տարեց կիներ, որոնց պարման դուստրերը խլուած էին իրենց քովէն և տարուած էին այս կամ այն ջարդարարին հարէն: Դեռ կային մեծ մայրիկներ հանրածանօթ գերդաստաններու, որոնք առեւանգուած թուրքի, քիւրտի և կամ արաբի կողմէ, յաջողած էին լքել հարէնը, և հոն՝ թուրքէ կամ քիւրտէ ծնած զաւակները, վերադառնալու համար հայութեան ծոցը: Ի պատիւ 1920-ական թուականներու ամերիկահայ և առհասարակ հայ արական սերունդին, անոնք չէին լքած այդպիսի դժբախտ կիներ ու աղջիկներ, առանց այլեայլի ամուսնացած էին անոնց հետ, զաւակներ ունեցած անոնցմէ և ապահոված՝ յարատեւումը իրենց սերունդին և վերածնունդը առհասարակ ջարդակոտոր արեւմտահայութեան, որ կորիզը պիտի հանդիսանար հողմացրիւ մերօրեայ հայկական սփիւռքին:

Մեծ Եղեռնը «Հաշակած ընտանիքներէն մէկն ալ Պոստոնի մէջ Հիւսնեաններն էին, ծերունի ամուլ մը՝ հայր ու մայր՝ և միակ մանչ

զաւակ մը: Հայրը եկած էր միջնադարեան «հայրեններու» հայրենիք Ալնէն, մայրը՝ Քոլին, իսկ որդին ծնած էր Ամերիկա: Պրն. Մարկոս, ինչպէս շատեր, Ամերիկա եկած էր երիտասարդ տարիքին, որպէսզի որսմ վաստկի և վերադառնայ երկիր: Մանկութեան և տղայութեան օրերուն եղած էր դասընկեր բանաստեծ Ատոմ Եարիան-եանին (Սիամանթօ), զոր կը յիշէր յաճախ: Գաւառացի բարոյեամբ, ժուկլալութեամբ, եկեղեցասիրութեամբ և մանաւանդ ազգասիրութեամբ օժտուած ծերունի մըն էր ան, որուն համար փողոցէն անցնող անծանօթ մարդուն բարիք ընելը առօրեայ սովորութիւն և զբաղում դարձած էր: Եթէ փողոցին մէջտեղն իսկ զամ կամ ապակիի կտոր նշմարէր, իր ալեհեր վիճակով կ'երթար, կը ծռէր և կը վերցնէր զայն, որպէսզի վնաս չհասնի սուրացող ինքնաշարժներու անխնեւներուն և ապա յիշոց մը կ'արձակէր այն չարագործի հասցէին, որ ուզած էր չարութիւն ընել: Իսկ տեղական հայ համայնքին և ազգային կեանքին մէջ ոչ միայն Պրն. Մարկոս ինք՝ այլեւ իր կինն ու զաւակը գործօն էին: Պրն. Մարկոս մարդ մըն էր որ իր ազգին, ընտանիքին և իրեն հանդէպ եղած չարիքը բարիքով փոխադարձելու քրիստոսական պատուիրանը տառացիօրէն կը ջանար գործադրել:

Ահաւոր եղած էր չարիքը, զոր թուրքը հասցուցած էր այդ բարի, աշխատասէր, համեստ մարդուն: 1915-էն մի քանի տարի առաջ հաստատուելով Պոստոնի կից արուարձաններէն մէկուն մէջ՝ ան սկսած էր նիւթական օժանդակութիւն ուղարկել բազում պարտքերու տակ հիւժմած իր ընտանիքին: Օր աւուր իր չարքաշ աշխատանքին փոխարէն ստացած քանի մը տոլարէն մաս մը բով բով դնել էր նպատակը և շուտով վերադառնալ Ալնէ՝ իր բազմանդամ ընտանիքի ծոցը: Բայց նպատակին դեռ չհասած ահա կը պայթէր Ա. Համաշխարհային Պատերազմը: Մտահոգիչ լուրեր տակաւ սկսեւր էին հասնիլ Ամերիկա: Ի վերջոյ հայ և օտար թերթերէն իմացաւ Ալնէ քաղաքի և շրջակայքի ժողովուրդին տեղահանութիւնն ու չարքը: Չուսահատեցաւ: Մի քանի տարի սպասեց համբերութեամբ, և ի վերջոյ իմացաւ, թէ իր զաւակներէն մէկը միայն, աղջիկ մը ողջ մնացած էր ընտանիքէն, իսկ կինն ու միւս զաւակները կոտորուած էին գերդաստանի միւս անդամներուն հետ: Այժմ կատարելապէս խորտակուած էր իր նախնեաց երդիքը շէնցնելու երբեմնի երազը: Իրեն կը մնար վերջնականապէս հրաժարիլ երկիր երթալէ: Որոշեց Ամերիկա բերել տալ արդէն երիտասարդ աղջիկը և ամուսնացնել զայն: Մինչ այդ կը զգար թէ՛ դեռ երիտասարդ էր և պէտք ունէր ընտանեկան կեանքի: Իր սերունդի այդ մարդոց համար, մանաւանդ այդ օրերուն, ընտանեկան կեանք և ամուսնութիւն

կը նշանակէր փրկել երիտասարդ հայուհի մը չքատր ու թշուառ վիճակէ և կամ որբանոցային միջավայրէ: Պրն. Մարկոս եւս հետեւեցաւ այլոց օրինակին և ամուսնացաւ քղեցի որբեայրի կնոջ մը, Տիկ. Գոհարին հետ:

Յիսունական թուականներուն անգամ դեռ քիչէր կ'անդադառնային, թէ ցեղասպանութիւնը սոսկալի բարդոյթներ և հոգեբանական վիճակներ կրնար յառաջացնել վերապրողներուն և անոնց զաւակներուն ու նոյնիսկ թոռներուն մէջ: Հիթլերական ողջակիզումը և ցեղասպանութիւնը դեռ խորունկ ընկերաբանական և հոգեբանական վերլուծումներու և ուսումնասիրութեանց նիւթ չէին դարձած: Մեր հայ ընտանիքներու մէջ ծագած անհամաձայնութիւններ, կազ ու կռիւ և ծեծկոտուք ընդհանրապէս կը վերագրէին «գէշ բնատրութեան» և կամ նման այլ անորոշ և գիտական հիմքերէ զուրկ պատճառներու և յաճախ մարդիկ, որոնք իրապէս կարիք ունէին բժշկական միջամտութեան ու օգնութեան, հոգեբանի երթալը «պատիւի» և «արժանապատուութեան» նուաստացում կը համարէին:

Հիանեան ընտանիքը արտաքնապէս խաղաղ կեանք մը կը թուէր ունենալ: Տէր և տիկին համերաշխ կեանք մը կը վարէին իրենց ալեւոյթին մէջ և զիրենք մտահոգող միակ մղձաւանջը իրենց զաւակը՝ Յարութիւնը ամուսնացնել էր, որպէսզի գէշ թոռնիկներու վայելքը ունենային իրենց վախճանին չհասած:

Յարութիւն արդէն հասուն կաշմբուռն երիտասարդ մըն էր, փնտռուած և լաւ վարձատրուած ինքնաշարժ նորոգող մը, մասնագիտութիւն մը, որուն տիրացած էր Համաշխարհային Բ. Պատերազմի ընթացքին, երբ կը ծառայէր որպէս ամերիկեան բանակի զինուոր: Մէկն էր այն հազարաւոր ռազմիկներէն, որոնք ամերիկեան դրօշին ներքեւ մաքառած էին նացի զօրքերու դէմ և յաղթական վերադարձած տուն:

Ազգային գիտակցութիւն ունեցող անձ մըն էր Յարութիւն և գործունեայ անդամ մի քանի հայ կազմակերպութիւններու: Սահուն կերպով կը խօսէր ակնցի հօրմէն և քղեցի սօրմէն սորված արեւմտահայ բարբառը: Ունէր բազմաթիւ հայ բարեկամներ և բարեկամուհիներ, բայց չէր մտածեր ընտանիք կազմելու մասին, որքան աւտեն որ կենդանի էին ծերունի հայրն ու մայրը: Իր սերունդին մէջ միակը չէր որ ծնողաց հանդէպ ունենար նման պարտաճանաչութեան զգացում: Բայց ինչ որ կը տարբերէր Յարութիւնը շատերէն՝ անոր բացառիկ նուիրումն էր թէ՛ հօրը և թէ՛ սօրը: Վեց օրերու ծանր աշխատանքէն ետք, երբ Կիրակի առաւօտ կրնար քիչ մը հանգստանալ, կը ստիպուէր զոհել խոնջանքը վանելու սամանուած իր մի քանի ազատ ժամերը, որպէսզի կարենար ծնողքը առտու կանուխ ժամերգութեան հասցնել, ապա՝ դուրսը սուրճ մը

առնել է տեղ վերադառնալ եկեղեցի և մասնակցիլ Ս. Պատարագի մատուցման: Արարողությունն էսք տուն վերադառնալ չկար: Գրեթէ ամէն Կիրակի հանդէսներ և երկարատեւ ճաշածողովներ տեղի և Յարութիւն պարտաւոր կը զգար ծնողքին հետ միասին երթալու և յաճախ անոնց հետ մնալու գրեթէ մինչեւ երեկոյ: Շաբթուան մէջ ես՝ ծանր աշխատանքէն հազիւ ձերբազատուած՝ կը փութար տուն, որպէսզի ճաշէ և հասնի նոյն երեկոյ տեղի ունեցող ազգային այս կամ այն հանդիսութեան կամ ժողովին:

Հիանեան ընտանիքին բարեկեցիկ կեանքը հազիւ հունի մէջ ստած էր Բ. Համաշխարհային Պատերազմէն ետք: Ընտանեկան կամ բարեկեան կանան շրջանակէն ռեւէ մէկը կասկածն իսկ չէր ունեցած՝ թէ Տիկ. Գոհարին սիրտին մէջ անթեղուած մնացած էր անցեալի ցաւն ու մորմոքը, որ կրնար ժայթքիլ հրաբուխի նման և տակն ու վրայ ընել ընտանիքին խաղաղութիւնը: Այդ տիպար հայ մայրիկը, որ վայրկեան մը հանգիստ ընել չէր գիտեր, իր ամբողջ կեանքը նուիրած էր իր ընտանիքին անդամներուն հոգատարութեան և խնամքին: Սակայն գաւառացի այդ ժիր ու չարքաշ հայ կնոջ հոգին տասնամեակներ շարունակ տանջած ու խոցած էր սոսկալի դէպք մը, որ պատահած էր 1915-ին՝ Քոլիի մէջ: Իսկ այդ դէպքը պիտի ունենար իր անդրադարձը տարիներ ետք՝ իր ծերութեան օրերուն: Կնոջ յանկարծայայտ ողբալի վիճակը պատճառ պիտի ըլլար, որպէսզի Պրն. Մարկոս սրտի կսկիծէն կնքէր իր մահկանացուն և անոր պիտի հետեւէր Տիկ Գոհար քիչ ետք:

Համաշխարհային Ա. Պատերազմի նախօրէին՝ Տիկ. Գոհար երիտասարդ գեղանի հարս մըն էր, մայր մը՝ չորս փոքրիկ զաւակներով: Երբ վրայ հասաւ պատերազմը, հազարաւոր հայ ռազմարդոց կարգին զինուոր տարուեցաւ նաեւ անոր ամուսինը, որմէ անգամ մըն ալ լուր չստացուեցաւ: Բաւական ատեն ետք միայն յայտնի դարձաւ Քոլիէն և գաւառական այլ քաղաքներէն զինուորագրեալներուն վիճակուած ողբերգութիւնը: Իսկ երբ հայ ժողովուրդի տեղահանութեան հրամանը Քոլիի մէջ հրապարակաւ յայտարարուեցաւ և անպաշտպան կիներու, ծերունիներու և մանուկներու խումբեր կարաւան առ կարաւան ճամբայ հանուեցան դէպի աքսորավայրեր և սպանդանոց, նոյն հետայն գործի անցան նաեւ թուրք կառավարութեան կողմէ հովանաւորուած խումբաններ՝ մարդասպաններէ կազմուած: Տիկ. Գոհար և իր չորս մատղաշ զաւակները առաջին վայրկեանէն գրաւած էին կարաւանը հետապնդող այլազգ յեղուակներու ուշադրութիւնը: Տիկ. Գոհար ես նշմարած էր՝ թէ իրեններով հանդերձ առաքւալ դարձած էր հետապնդման: Շատ լաւ գիտէր թէ

առեւանգուած հայ հարսի մը և հայ մանուկներու ինչ կրնար պատահիլ թրքական կամ քրտական հարէմներու մէջ: Լկումներու, բռնի և զգուշի ամուսնութեան և կրօնափոխութեան կարգին՝ և անոնցմէ աւելի իրեն համար անհանդուրժելի տառապանք պիտի ըլլար զատուիլ իր սիրասուն ձագուկներէն: Օրհասական այդ վայրկեանին յաջողեցաւ հեռանալ կարաւանէն և զայն հետապնդող խումբանէն: Ան քայլերը ուղղեց դէպի մօտակայ կամուրջը: Խելացնոր վիճակի մէջ սկսաւ կամուրջէն վար նետել՝ զաւակներէն նախ առաջինը, ապա երկրորդը, երրորդը և չորրորդը և հուսկ ապա ինքզինքը:

Կամուրջին տակ՝ գետը արդէն իր կլափին մէջ գերեզմանած էր չորս անմեղ փոքրիկ գոհերը և կը փորձէր նոյն բախտին արժանացնել անոնց մայրը, երբ խումբանին մասն կազմողներէն ոմանք, սարսափած պատահարէն, վրայ հասան և փրկեցին տարաբախտ մայրը ջրահեղձ ըլլալէ: Թէ ինչպէս սթափեցաւ իր կիսամեռ վիճակէն և ինչ ձեռով փրկուեցաւ «տեղահանութիւն» անուան տակ թաքնուած ցեղասպանութենէն, ծանօթ չէր Հիանեան ընտանիքի մօտիկներուն և դրացիներուն, քանի որ ռեւէ մէկը չէր համարձակէր խեղճ կնոջ պատմել տալ անցեալի դէպքերը և անգամ մը ես բանալ անոր վերքը:

Բայց 1915-ին անոր պատահած ահաւոր դէպքը տարիներ ետք վիշապային իր զուխը պիտի բարձրացնէր ու հարուածէր Տիկ. Գոհարը, մինչեւ որ Պրն. Մարկոս օր մը պիտի ստիպուէր իր հայ դրացիներուն դռները բախելու և յուզումով յայտնելու թէ կինը մի քանի ամսուան համար փոխադրուած էր հոգեկան հիւանդներու յատուկ հիւանդանոց մը: Կնոջ հիւանդութիւնը պիտի բեկանէր Ակնայ այդ ծերացած բայց առողջ զակին կորովը: Վստահաբար Պրն. Մարկոս այդ օրերուն վերապրեցաւ նաեւ ցաւը իր հին կորուստներուն՝ նահատակուած առաջին կնոջը և զաւակներուն: Անոր կերպարանքը և մանաւանդ հոգեկան վիճակը կը ներկայացնէր կենդանի պատկերը Ակնայ «Անտունի»ին: Մարդուն սիրտը իրապէս նման էր «էն փլած տներ, կոտրեր գերաններ, խախտեր են սըներ», ուր արդէն դարձեալ բուն դրած էին վայրի հաւքեր:

Երկու ամիս ետք բաւական կազդուրուած տուն վերադարձաւ Տիկ. Գոհար, բայց Պրն. Մարկոս երբեք չվերագտաւ իր նախկին զուարթ վերաբերմունքը մարդոց և կեանքի հանդէպ: Այդ առաջին չարաբաստիկ տարուքնէ սկսեալ ամէն աշուն Տիկ. Գոհար պիտի տառապէր նոյն հոգեկան ցաւերով և որու ժամանակ պիտի փոխադրուէր հիւանդանոց, խորունկ ցաւ պատճառելով Պրն. Մարկոսին և Յարութիւնին: Վերջինը սփինքսի նման լուռ՝ կը ջանար համբերութեամբ խնամել ծնողները: Անոր դէմքին վրայ միշտ կարելի էր նշմարել խորունկ թախիծ մը:

Պրն. Մարկոսին բնական մահը վերոյիշեալ դէպքերուն վերջակէտ մը չդրաւ: Տիկ. Գոհար բոլորովին խելագարեցաւ և ամիսներ շարունակ մտային հիւանդներու յատուկ հիւանդանոցի մը մէջ դարմանուեցաւ, մինչեւ խեղճ Յարութիւն առանձին տառապեցաւ մօրը տառապանքին ի տես: Օր մըն ալ հեռաձայներ էր դրացիներէն մէկուն և հաղորդէր էր մօրը մահը:

Սակայն այս դժբախտ պատմութիւնը պիտի չաւարտէր վերապրած կնոջ մահով, քանի որ ցեղասպանութիւնը իր ատերները պիտի շարունակէր գործել տարբեր կերպերով: Մօրը մահուան ատեն Յարութիւն արդէն իր ծնողաց, մանաւանդ մօրը, սպառած էր իր սիրտը, հոգին և կեանքը: Վաղուց անցած էր անոր երիտասարդութիւնը, ինչպէս նաեւ կեանքի հասունութեան շրջանը, և ան սկսած էր վայրէջքը դէպի վերջալոյսի տարիներ: Չունէր մէկը, որուն հետ կիսէր իր ուրախութիւնն ու տրտմութիւնը: Դարձած էր շատ աւելի ինքնակուղ պան երեք: Դադրած էր յարաբերութիւն ունենալ իր ազգականներուն, մօտիկ բարեկամներուն և գործակից

ընկերներուն հետ: Երբեմն միայն կը պատասխանէր իր ազգականներէն մէկուն զանգին՝ լակոնական մի քանի խօսքերով պատասխանելով անոր հարցումներուն: Օր մըն ալ այդ նոյն ազգականը, երբ փորձած էր հեռախօսային հերթական կապը հաստատել հետը, Յարութիւն չէր պատասխանած: Մի քանի օր շարունակած էր զանգահարել անոր հեռախօսի թիւին, բացող չէր եղած: Կասկածած էր, երբ տեսած էր Յարութիւնին ինքնաշարժը տան կողքի անցքին մէջ: Անմիջապէս լուր տուած էր քաղաքի ոստիկանութեան, որ շուտով հասած էր և բացած տան դուռը: Ոստիկանները և ազգականները սարսափած էին տեսնելով երբեմնի արի այդ հայ զինուորին՝ Յարութիւնին դիակը, ատրճանակը ի ձեռին:

Վերջին արարն էր ասիկա այն ողբերգութեան, որ սկիզբ առած էր 1915 թուականին հայաշատ Ակնի և Քոյի մէջ:

Երուսաղէմ, 14 Յունուար 2015

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ՎԱՍՊՊՈՒՐԱԿԱՆ ՈՐԲԵՐԸ, ԵՐՈՒՍԱԴԷՄ, 1918

Ժառանգաւորաց Ճեմարանի մուտքին

ՀԲԸՄԻ Հաւաքածոյ